

Apžvalgos

RĘKOPISY KRONIK KRZYŻACKICH Z XVI–XIX WIEKU PRZECHOWYWANE W CENTRALNYM ARCHIWUM ZAKONU NIEMIECKIEGO W WIEDNIU

Dr. Sławomir Zonenberg

Ul. Bema 40 B/1
87-100 Toruń, Lenkija
Tel. (056) 62 286 74
E-mail: zonenbergs@poczta.onet.pl

Dziejopisarstwo zakonu krzyżackiego powstałe na terenie Prus do końca XVI wieku doczekało się licznej literatury. Badacze omówili zarówno poszczególne zabytki, jak i całą historiografię pruskiej gałęzi zakonu¹. Natomiast jego dziejo-

pisarstwo, które powstało na terenie Rzeszy, to część historiografii jeszcze niezbyt dokładnie zbadana. Skrótowe informacje o paru tylko zabytkach, świadczące o braku wiedzy w tym temacie, znane nam są zaledwie w pracach dwóch autorów. U. Arnold omawiając historiografię krzyżacką w Rzeszy Niemieckiej wymienił następujące dzieła: historię rycerza krzyżackiego Jörga Stulera, powstałą w 1479 r. najprawdopodobniej w baliwacie frankońskim; *Die Chronik der vier Orden von Jerusalem* napisaną w latach 90-tych XV stulecia w baliwacie frankońskim być może przez kapłana krzyżackiego w Mergentheim; *Die Jüngere Hochmeisterchronik*, to jest Młodszą kronikę wielkich mistrzów napisaną w latach 90-tych XV wieku w baliwa-

¹ Podajemy tylko najważniejsze opracowania syntetyczne (w wymienionych pracach cała szczegółowa literatura): *Toppen M.* Geschichte der preussischen Historiographie von P. Dusburg bis auf K. Schütz, Berlin, 1853; *Bauer H.* Peter von Dusburg und die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert in Preußen. Berlin, 1935; *Grundmann H.* Deutsches Schrifttum im Deutschen Orden, Altpreuussische Forschungen, Bd. 18, 1941, S. 21–49; *Helm K., Ziesemer W.* Die Literatur des Deutschen Ritterordens. Giessen, 1951, S. 145–172; *Hubatsch W.* Zur altpreuussischen Chronistik des 16. Jhs, Archivalische Zeitschrift, Bd. 50/51, 1955, S. 429–462; *Engels O.* Zur Historiographie des Deutschen Ordens im Mittelalter, Archiv für Kulturgeschichte, Bd. 48, 1966, S. 336–363; *Arnold U.* Studien zur preussischen Historiographie des 16. Jahrhunderts. Bonn, 1967; *Maschke E.* Die ältere Geschichtsschreibung des Preussenlandes, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum* [dalej cyt. SRP], Bd. 6. Frankfurt am Main, 1968, S. 1–21; *Jasiński T.* Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus. Poznań, 1996; jako ostatni dokładnie omówił je *Wenta J.*

Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens. Toruń, 2000, S. 7–251. Zdecydowanie gorsza sytuacja jest dla Inflant: patrz *Angermann N.* Die mittelalterliche Chronistik, [w:] *Geschichte deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, hrsg. von G. von Rauch. Köln-Wien, 1986, S. 3–20.

cie utrechtckim najprawdopodobniej przez kapłana krzyżackiego; wydaną drukiem kronikę kapłana krzyżackiego, radcy duchowego zarządu zakonu w Mergentheim oraz dyrektora tamtejszego seminarium duchownego i proboszcza miejskiego Johanna Kaspara Venatora, *Historischer Bericht vom Marianisch Teutschen Ritter-Orden, des Hospitals Unser lieben Frauen zu Jerusalem, Nürnberg 1680*; opublikowaną kronikę rycerza krzyżackiego Guillaume Eugene Josepha de Wal, *Histoire de l'ordre teutonique, par un chevalier de l'ordre*, t. 1–8, Paris-Reims 1784–1790². Natomiast Z. Kowalska poinformowała skrótnie o kronice Johanna Kaspara Venatora. Podała ponadto, że napisano również inne liczne kroniki krzyżackie, których jednak nie wymieniła³. Nie opublikowano również zasobu oddziału rękopisów (Abt. Handschriften) Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu (Deutschordens-Zentralarchiv in Wien), gdzie są przechowywane liczne kroniki krzyżackie z analizowanego okresu, a zainteresowanie historyków wzbudziły jedynie dwa oddziały (Abt. Preußen, Abt. Livland) zawierające dokumenty z czterdziestu czterech oddziałów tegoż archiwum⁴.

² Arnold U. *Deutschordenshistoriographie im Deutschen Reich*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur*, hrsg. von Z. H. Nowak, *Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica*, t. 3, Toruń, 1985, S. 71–84.

³ Kowalska Z. *Krzyżacy w innym świetle. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Wien, 1996, s. 58–59.

⁴ Poniższe prace zajmują się dokumentami: *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien // Regestenform*, hrsg. von E. G. von Pettenegg, Bd. 1 (1170–1809). Prag-Leipzig, 1887; *Regesten aus dem Centralarchiv des Deutschen Ritter-Ordens in Wien*, hrsg. von V. Schindler, [w:] *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Stadt Wien*, Bd. 9. Wien, 1921; *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten*, hrsg. von K. Wieser, Bd. 1 (bis 1561). Bad Godesberg, 1969, [w:] *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 17; *Nordosteuropa und*

*Rękopisom poświęcono jedynie drobne wzmianki przy okazji omawiania całego zasobu archiwum*⁵. Szkola też, że kroniki krzyżackie ze wzmiankowanego okresu nie zostały omówione w pracy, której zakres mógłby sugerować ich wykorzystanie⁶. Wydaje się zatem, iż warto poinformować o krzyżackich zabytkach dziejopisarskich przechowywanych w Dziale Rękopisów Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego

der Deutsche Orden. Kurzregesten, hrsg. von K. Wieser, Bd. 2 (1562-Ende 18. Jh.). Bad Godesberg, 1972, [w:] *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 27; patrz też Samowsky J. *Die Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*, [w:] *Edition deutschsprachigen Quellen aus dem Ostseeraum (14.-16. Jahrhundert)*, hrsg. von M. Thumser, J. Tandecki. Heckmann. Toruń, 2001, S. 192.

⁵ Wieser K. *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien, Preussenland*, Jg. 1, 1963, Nr 1–2, S. 9–19; na S. 13 poinformował, że oddział rękopisów tego archiwum liczy łącznie 1017 kodeksów, które pochodzą z XIII–XX wieku. Są to m. in. kopiarusze, kroniki, księgi spraw gruntowych (urbarze), nekrologi, kroniki rymowane, reguły i statuty zakonne, herbarze, rękopiśmienne opracowania historii zakonu i jego konstytucji, podręczniki do budowy twierdz; mapy. Według tego autora, tylko niektóre z nich zasługują na uwagę, a z kronik zakonnych dwie pozycje, to jest Hs. 392 oraz Hs. 427b; *Biskup M. Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu*, *Przegląd Historyczny*, t. 55, 1964, s. 78–83; na s. 80 podał za powyższą pracę K. Wiesera podobne wiadomości; *Wieser K. Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, *Archivalische Zeitschrift*, Bd. 60, 1964, S. 131–152; na s. 138–139 ponownie poinformował ogólnie o zachowanych rękopisach; por. *Schindler V. Der Deutsche Orden und sein Archiv in Österreich*, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*, Bd. 76, 1928, kol. 174–180, który, jak inni, zasób archiwum omówił pobieżnie.

⁶ Chodzi tu o książkę *Wippermann W. Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik*, [w:] *Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*, Bd. 24. Publikationen zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen, Bd. 2. Berlin, 1979; patrz krytyczną recenzję tej pracy *Biskupa M. Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, Bd. 31, 1983, S. 119–129 oraz nieudaną replikę *Wippermann W. Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, Bd. 31, 1983, S. 129–135.

w Wiedniu (Deutschordens-Zentralarchiv in Wien, Abt. Handschriften), a które powstały w XVI–XIX stuleciu. Są to następujące dzieła (podajemy je według kolejnych sygnatur, pod którymi są przechowywane)⁷:

1. Rkps 72: *Geschichte des Deutschen Ordens bis 1833*; z XIX w.; fol. 1–110.

2. Rkps 78: *Historia equestris Ord. Hospitalis S. Mariae Teutonicorum in Hierusalem, de eius progressu post eorum discessum ex Prussia et rebus varia fortuna gestis usque ad nostra tempora continuata atque mandato reverendissimi, serenissimi Principis Maximiliani... in hunc ordinem digesta. Pars altera. Scripsit Jacob Josephus Breitenbach*; z 1790 r.; fol. 1–52.

3. Rkps 98: *Historia fundamentalis seu simplex et genuina Narratio de fundamentali et formali ortu Ordinis B. Mariae Virginis Teutonicorum, quam Reverendissimo ac Celississimo S. Rom. Imperij Principi Joanni Casparo Prussiae Administratori, Supremo Eiusdem per Germaniam, Italiam partesque transmarinas Magistro Domino Suo Clementissimo in strenam humillime offert anno quo omnes Theutonicae et Equestris Nobilitatis amantes non immerito accinant... Jo. Caspar Venator O. T.*; sprzed 1687 r.; fol. 1–14⁸.

4. Rkps 99: *Geschriebene Series Successionis et Historie von denen Herrn Meistern des Ritterl. Teutschen Ordens in Lieffland*; łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hórnera, którego określono jako „livländischer Diener“; kronikę na język niemiecki przetłumac-

zył Konrad Bernbach, którego określono jako „Ballei Hessen Diener“; z 1566 r.; fol. 1–35⁹.

5. Rkps 103: *La Chronique de l'Ordre Teutonique de la Chevalerie de la Maison et de l'Hospital de Notre Dame de Jerusalem*; contient en abrégé selon les numeros le Commencement et l'origine du venerable Ordre susdit etc. ... Les Hochmeisters qui ont été. Les Souverains et princes du dit Ordre, avec plusieurs privileges et graces qui lui ont été accordés, deméne que du Bailliage d'Utrecht en quelle année il a commencé, et les Lantcommandeurs de la Maison d'Utrecht etc. etc.; z 1780 r.; pag. 1–232.

6. Rkps 126: *Kurze Geschichte der Hochmeister von Heinrich Walpot bis Leopold Wilhelm v. Hofrat Anton Breitenbach zu Mergentheim*; z 1850 r.; fol. 1–32¹⁰.

7. Rkps 127: *Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselbe in Preußen kommen, dasselbe zum Christentum brachte und bei 300 Jahr besessen. Verfaßt von Balleirat Paul Schreiber*; z około 1650 r.; pag. 1–209.

8. Rkps 129: *Cronica des Hochwürdigen Ritterlichen Teutschenn Ordenns zu samp der Edlenn Lanndt Preussenn vnd Leyflannndt Ursprung uff das aller kürztz begriffen*; kronika została napisana przez trzech rycerzy zakonu krzyżackiego rodzeństwo Leo, Adriana i Faustina von Waiblingen w latach 1504–1533; fol. 1–315¹¹.

9. Rkps 144: *Chronik des Deutschen Ordens von den Anfängen bis Albrecht von Brandenburg*; z XVI w.; fol. 1–279¹².

¹⁰ W kodeksie tym znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów. Por. rkps 150, 450.

¹¹ Rękopis zawiera też dzieje krajowych mistrzów niemieckich w latach 1243–1694. W kodeksie znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów i mistrzów krajowych niemieckich. O Adrianie, Faustynie i Leonie von Waiblingen: patrz *Lampe K. H. Altpreußische Biographie*, Bd. 2. Marburg/Lahn, 1967, S. 768; tam też skróto-we informacje o ich kronice. Por. rkps 148, 341, 443, 465.

¹² W rękopisie znajdują się akwarele herbów wielkich mistrzów.

⁷ Niemiecki skrót Hs. (Handschrift) występujący przed sygnaturą archiwalną oddajemy poniżej za pomocą polskiego skrótu rkps (rękopis).

⁸ O Jahannie Kasparze Venatorze: patrz B. Demel, *Das Pristerseminar des Deutschen Ordens zu Mergentheim, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 12, 1972, S. 73–87. Por. rkps 193, 201, 231, 232a.

⁹ Por. rkps 145, 435.

10. Rkps 145: Kurze und wahrhaftige Histori, welchmaßen die Herrn Maister des Ritterlichen Teutschen Ordens in Livland nacheinander regiert; łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hornera, którego określono jako „livländischer Diener“; kronikę na język niemiecki przetłumaczył Konrad Bernbach, którego określono jako „Ballei Hessen Diener“; z XVI w.; fol. 1–34¹³.

11. Rkps 147: Catalogus der Hochmester des ritterlichen Deutschen Ordens bis Albrecht von Brandenburg; z XVII w.; pag. 1–80.

12. Rkps 148: Cronica des hochlöblichen würdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusamt der edelen Land Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste; z 1528 r.; fol. 1–58¹⁴.

13. Rkps 150: Notizen über den Deutschen Orden; dziełko to, informujące o powstaniu zakonu krzyżackiego jest autorstwa radcy dworu w Mengentheim Antona Breitenbacha; z 1850 r.; fol. 1–13¹⁵.

14. Rkps 154: Summarische unnd wahrhafte Beschreibung des alten unnd edlen Landes Preußen, darinen erzählt werden die vornehmsten Völker, so dasselbige bewohnt, ihre Sitten, Glaube und Gottesdienste, auch was für Enderung sich darinen zugetragen, bis es endlich an den Deutschen Orden kommen; z 1688 r.; fol. 1–46.

15. Rkps 155: Succinta Notitia de Origine secundis et adversis successibus nec non de statu moderno incltyi Ordinis Equestris Hospitalis B. M. V. Teutonicorum in Jerusalem. Ad-

junctis nominibus et insignibus omnium prae-fati Ordinis Magistrorum eorumque electione, gestis et obitu; z 1710 r.; fol. 1–48¹⁶.

16. Rkps 167: Erweiterung des Ordens-Buches mit Einschaltung der Großkapitel-Schlüsse von 1625 bis 1801; z XIX w.; pag. 1–61.

17. Rkps 176: Historia wie der hohe Deutsche Ritterorden die Provinz Livland bekommen, und wie derselbe successu temporis davon wieder entsetzt worden; kronika została napisana przez Johanna Heinricha Ursinusa; z XVIII w.; fol. 1–192¹⁷.

18. Rkps 177: Kurze Zusammenfassung der Geschichte und Verfassung des Deutschen Ordens zur Unterweisung und zum Unterricht für die Ordens-Novizen; z XVIII w.; fol. 1–119.

19. Rkps 179: Succincta et genuina relatio historica de equestri Ordine B. Mariae Virginis Teutonicorum, e diversis auctoribus classicis aliisque documentis authenticis collecta anno 1736; fol. 1–62.

20. Rkps 184: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachsthum, Aufnehmen auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1–118¹⁸.

21. Rkps 185: Remonstratio de misero statu Ordinis Teutonic; kronika została napisana przez archiwistę Stephana Kheulla; z około 1695 r.; pag. 1–85.

¹⁶ Rękopis zawiera herby wielkich mistrzów od Heinricha von Walpot do Franza Ludwiga.

¹⁷ W kodeksie znajduje się ponadto 29 dodatków. Autor kroniki nie jest identyczny z żyjącym w latach 1608–1667 bibliistą protestanckim Johannem Heinrichem Ursinusem, od 1632 r. rektorem gimnazjum luteńskiego w Moguncji, następnie kaznodzieją w Spirze, a od 1655 r. nadintendentem w Ratyzbonie; patrz *Siegfried C. Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 39, 1971, S. 366–367. Por. rkps 198.

¹⁸ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 210, 219, 220, 221, 247, 481.

¹³ Por. rkps 99, 435.

¹⁴ Por. rkps 129, 341, 443, 465.

¹⁵ Kodeks ten zawiera następujące ryciny: wręczenie herbu zakonowi krzyżackiemu przez papieża i cesarza, Hermanna von Salza jako wielkiego mistrza, herby Heinricha von Walpot i Ottona von Kerpen. Por. rkps 126, 450.

22. Rkps 193: Ordenschronik Johann Caspar Venator's 1190–1416; z około 1669 r.; fol. 1–177¹⁹.

23. Rkps 198: Aus denen Actis gezogene zuverlässige Historie, wie der hohe Deutsche Ritterorden die Provinz Livland bekommen und wie derselbe successu temporis deren wieder entsetzt worden; kronika została napisana przez Johanna Heinricha Ursinusa; z 1747 r.; fol. 1–56²⁰.

24. Rkps 201: Genuina demonstratio de continua Ordinis B. Mariae Theutonicorum alias der Deutsche Ritterorden genannt a primaevo suo Instituto usque in hodiernum diem successione tam quoad DD. equites quam sacerdotes, eorumdemque meritis erga S. Ecclesiam et Imperium Romanum; kronika została napisana przez Johanna Kaspara Venatora; z 1686 r.; fol. 1–62²¹.

25. Rkps 210: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum und Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann. Enric. Feder, Hoch- und Deutschmeister Hofrat u. Der Ballei Franken Rat; z 1745 r.; fol. 1–159²².

26. Rkps 216: Ad historiam Ordinis Teutonici; z XVIII w.; fol. 1–262²³.

27. Rkps 219: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1–97²⁴.

28. Rkps 220: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z XVIII w.; pag. 1–149²⁵.

29. Rkps 221: Kurzgefaßte historische Nachricht von des Hohen Deutschen Ritter Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1745 r.; fol. 1–58²⁶.

30. Rkps 228: Kurze Geschichte des Deutschen Ordens; rękopis został napisany przez G. P. Hoepfnera; z XVIII w.; fol. 1–39.

31. Rkps 231: Historia Ordinis Beatae Mariae Teutonicorum von Johann Caspar Venator; z XVII w.; fol. 1–327²⁷.

32. Rkps 232: Historia Ordinis Teutonici; z XVII w.; fol. 1–345²⁸.

33. Rkps 238: Summarischer Entwurf und kompensiöse Beschreibung von des reitterlichen

¹⁹ O autorze kroniki: patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 201, 231, 232a.

²⁰ Kodeks zawiera też różnego typu dodatki. Por. rkps 176.

²¹ O autorze kroniki: patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 193, 231, 232a.

²² Jest to wierszowana historia zakonu. W rękopisie znajdują się również „Beilagen zu der Ordenshistorie“ oraz „Anhang zu der Ordenshistorie von den unter den preußischen Hochmeistern geschlagenen Münzen“. Por. rkps 184, 219, 220, 221, 247, 481.

²³ Są to dzieje zakonu widziane głównie z pozycji ustrojowej. Dodatek zamieszczony na końcu zawiera wykaz krajowych mistrzów sycylijskich z lat 1198–1435.

²⁴ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 184, 210, 220, 221, 247, 481.

²⁵ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 221, 247, 481.

²⁶ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 247, 481.

²⁷ O autorze kroniki patrz przyp. 8. Por. rkps 98, 193, 201, 232a.

²⁸ Obecnie kodeks jest podzielony na trzy części: 1) rkps 232a-kronika Johanna Kaspara Venatora, fol. 1–73; 2) rkps 232b-kronika Ulsamersa, fol. 1–195; 3) rkps 232c-Varia dotyczące zakonu krzyżackiego, fol. 1–77.

deutschen Ordens Ursprung, florierter Aufnahme, erhaltener großer Potenz... diminution, auch aus was Ursachen sich solche ergeben, zumahlen in was für einem Stande dieser Orden derzeit bestehe, beschrieben und... zusammengetragen von Johann Heinrich Koler, Obervogt und Landkomturischer Rat zu Althausen; z 1679 r.; fol. 1–37.

34. Rkps 247: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum, Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen, von Johann Heinrich Feder; kopia z XVIII w.; pag. 1–159²⁹.

35. Rkps 277: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselben nach Preußen kommen, dasselb zum Christentum bracht und bei 300 Jahre besessen; kronika została napisana dla wielkiego mistrza i krajowego mistrza niemieckiego Leopolda Wilhelma przez Paulusa Schreibera z Altenbiesen; z 1644 r.; fol. 1–112³⁰.

36. Rkps 278: Historia succincta de ortu et progressu Ordinis Hospitalis B. Mariae V. Teutonicorum Hierosolymitani quod eiusdem clericos et sacerdotes; kronika została napisana przez Jakoba Josepha Breitenbacha; z XVIII w.; fol. 1–43.

37. Rkps 295: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen ritterlichen Ordens Ursprung, Wachstum, Aufnahme, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen in gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Jakob Joseph Breitenbach; z XVIII w.; fol. 1–89³¹.

38. Rkps 308: Succincta notitia de origine, secundis et adversis successibus nec non de statu moderno inclyti Ordinis equestris hospitalis B. M. V. Teutonicorum in Jerusalem. Adjunctis nominibus et insignibus omnium praefati Ordinis magistrorum, eorundemque electione, gestis et obita; z XVIII w.; fol. 1–53.

39. Rkps 332: Geschichte des Ordens der Brüder des deutschen hauses Unserer lieben Frau von Jerusalem; z XIX w.; fol. 1–395³².

40. Rkps 336: Geschichte des Deutschen Ritterordens bis 1770; fol. 1–223³³.

41. Rkps 340: Eine gedrängte Geschichte vom Ursprung des Hohen deutschen Ritter Ordens von allen dessen Groß- und Hochmeistern in gebundenen Zeilen entworfen und mit Anmerkungen versehen von Christian Ludwig Feder, Patronatspfarrer zu Pfaffenhofen in Franken; z 1804 r.; fol. 1–40³⁴.

42. Rkps 341 zawiera dwa utwory: 1) Cronica des Hoch-Lob-Würdigen Ritterlichen Teutschen Ordens. 1552; kronika została napisana przez trzech rycerzy zakonu krzyżackiego rodu Leo, Adriana i Faustina von Waiblingen w 1528 r.; odpis wykonał Jakob Joseph Breitenbach w 1791 r; fol. 1–85³⁵; 2) Kurzgefaßte Historischen Nachricht von des Hohen Ritterlichen Deutschen Ordens Ursprung, Wachstum und Aufnehmen, auch dessen von Zeit

³² Kodeks ten składa się z dwóch części: 1) fol. 1–268; 2) fol. 1–127.

³³ Rękopis ów składa się z 6 ksiąg: 1) Anfang des Hohen Deutschen Ritter Ordens und biss auf das Jahr 1770, fol. 1–14; 2) Ursprung des Deutschen Ritter Ordens, fol. 1–16; 3) bez tytułu-dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1–25; 4) bez tytułu-dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1–55; 5) bez tytułu-dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1–54; 6) bez tytułu-dalszy ciąg poprzednich ksiąg, fol. 1–59.

³⁴ Jest to wierszowana historia zakonu.

³⁵ Data 1552 r. znajduje się na pierwszej stronie kodeksu, a data 1528 r. znajduje się na jego drugiej stronie. Por. rkps 129, 148, 443, 465.

²⁹ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 221, 481.

³⁰ Kodeks zawiera wszystkie fundacje kościelne bawatu Altenbiesen. Por. rkps 127, 407.

³¹ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 341.

zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksale. In gebundener Rede aufgesetzt und mit verschiedenen Anmerkungen versehen von... abgeschrieben durch Jacob Franc. Joseph Breitenbach... A. D. 1793; fol. 1–32³⁶.

43. Rkps 352: Geschichte Preußens 1224–1467; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1–77.

44. Rkps 359: Fragmente über die Geschichte des Deutschen Ordens; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1–125.

45. Rkps 407: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselbe nach Preußen gekommen, dasselbe zum Christentum gebracht und bei 300 Jahre besessen; zu Ende alle der Ballei Altenbiesen fundationes kurz bei- und zugefügt verfaßt von Paulus Schreiber; z XVII w.; fol. 1–75.

46. Rkps 422: Geschichte des Ritterordens St. Mariä des Deutschen Hauses zu Jerusalem; z XIX w.; fol. 1–231.

47. Rkps 432: Lateinische Ordenschronik; łaciński oryginał został napisany przez radcę zakonu krzyżackiego Jakoba Schrenka von Notzing; na język niemiecki przetłumaczył Adam Gufer; z 1613 r.; fol. 1–165.

48. Rkps 435: Geschriebene series successionis et historiae der Meister des Deutschen Ordens in Livland; łaciński oryginał został napisany przez Thomasa Hornera w 1566 r.; na język niemiecki przetłumaczył Konrad Bernbach; z XVIII w.; fol. 1–337.

49. Rkps 439: Preußische Chronik vom Jahr 1099 bis 1272; kopia z XVI w.; fol. 1–50.

50. Rkps 442: Chronik des ritterlichen Deutschen Ordens mit der Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen; z 1528 r.; fol. 1–211.

51. Rkps 443: Chronik des hochlobwürdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusammen mit der edlen Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen von den drei Brüdern, Leo, Adrian und Faustin von Waiblingen für den Landkomtur der Ballei an der Etsch Heinrich von Knöringen; z 1528 r.; fol. 1–352.

52. Rkps 445: Chronik der Hochmeister in Preußen und anderer Ordenwürdenträger dort und in Livland; z XVIII w.; fol. 1–239³⁸.

53. Rkps 447: Compendium historicum von des Deutschen Ordens Anfang, wie derselbe in Preußen gekommen, dasselbe zum Christentum gebracht und bei 300 Jahr besessen; z około 1680 r.; fol. 1–118³⁹.

54. Rkps 449: Kurze Geschichte der Hoch- und Deutschmeister von 1190 bis 1694 mit illuminierter Abszeichnung der Wappen derselben, Herrn Landkomtur der Ballei Altenbiesen Frh. v. Wassenaar gewidmet mit einer kurzen Nachricht von der von Wassenaarischen Familie; z 1694 r.; fol. 1–125.

55. Rkps 450: Kurze Geschichte über den Deutschen Ritterorden zusammengetragen von Archivar Anton Breitenbach; z 1839 r.; fol. 1–31⁴⁰.

56. Rkps 452: Chronica incliti Teuton. Ordinis ex germano manuscripto in latinum versa per R. P. Bartholomeum Kremer monasterij speciosae vallis praepositum in eiusdem Curia Mergentheimensi; z 1647 r.; fol. 1–63.

57. Rkps 456: Chronik des Deutschen Ordens in Versen von Hans Kaspar von Flachsland; z 1601 r.; fol. 1–255⁴¹.

³⁸ Kodeks ten składa się z dwóch części: 1) fol. 1–147; 2) fol. 1–92.

³⁹ Na końcu rękopisu znajdują się wszystkie fundacje kościelne dokonane w baliwacie Altenbiesen.

⁴⁰ Por. rkps 126, 150.

⁴¹ Jest to wierszowana historia zakonu z indeksem na końcu. Ów autor nie jest identyczny z Hansem von Flachsland burmistrzem Bazylei żyjącym w XV stuleciu; patrz [N. N.] *Vischer*. *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 7, 1968, S. 87, 88.

³⁶ Jest to wierszowana historia zakonu. Por. rkps 295.

³⁷ Por. rkps 99, 145.

58. Rkps 459: Chronik des Deutschen Ordens; z XVI w.; pag. 1–92.

59. Rkps 460: Chronologia documentorum Ordinis Teutonici 1401–1500; prawdopodobnie z XVII w.; fol. 1–210.

60. Rkps 465: Chronica des hochlobwürdigen ritterlichen Deutschen Ordens zusammen mit der edlen Lande Preußen und Livland Ursprung auf das aller kürzeste begriffen, von den drei Brüdern Leo, Adrian und Faustin von Waiblingen für den Landkomtur der Ballei an der Etsch Heinrich von Knöringen; z 1528 r.; fol. 1–419⁴².

61. Rkps 477: Compendiose Cronica zu des Deutschen Ordens Herkommen und Geschicht; z 1528 r.; fol. 1–22⁴³.

62. Rkps 481: Kurzgefaßte historische Nachricht von des hohen Deutschen Ritterordens Ursprung, Wachstum, Aufnehmen, auch dessen von Zeit zu Zeiten erlittenen widrigen Schicksalen, in gebundener Rede aufgesetzt u. mit verschiedenen Anmerkungen versehen von Johann Heinrich Feder; z 1769 r.; pag. 1–159⁴⁴.

63. Rkps 517 zawiera dwie kroniki: 1) Chronik des Deutschen Ordens von Anfang bis 1835; z XIX w.; pag. 1–61; 2) Extrat de Schrenkii. Historia Ordinis Equestris Hospitalis Sanctae Mariae Teutonicorum etc.; prawdopodobnie z XVIII w.; pag. 63–98.

64. Rkps 522: Historia Ordinis. (Maximilianische Chronik des Deutschen Ordens); z 1613 r.; fol. 1–346⁴⁵.

65. Rkps 524: Abrégé de l'histoire de l'Ordre Teutonique par A. A. de Krufft; z 1761 r.; fol. 1–38⁴⁶.

66. Rkps 525: Abrégé de l'histoire de l'Ordre Teutonique par A. A. de Krufft; z 1761 r.; fol. 1–38⁴⁷.

67. Rkps 531: Maximilianische Ordenschronik vom Jahre 1606; fol. 1–703.

Poza wymienionymi powyżej rękopisami znajdują się również inne kodeksy, zawierające dzieje zakonu. Są to jednak kopie dzieł, które zostały już opublikowane⁴⁸.

szlachcic austriacki Andreas Anton Freiherr von Krufft (1721–1793). Według tego historyka napisanie kroniki i podanie nazwiska po francusku jest całkowicie możliwe ze względu na wpływ tegoż języka pod koniec XVIII wieku w środowisku, z którego wywodził się autor rękopisu. Kodeks ten jest identyczny z rkps 525.

⁴⁷ Kodeks ten jest identyczny z rkps 524.

⁴⁸ Chodzi o następujące rękopisy:

- rkps 71: Abschrift einer Alten Preußenchronik; z XIX w.; fol. 1–225; kodeks ten zawiera Starszą kronikę wielkich mistrzów: por. Die ältere Hochmeisterchronik, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 540–709 oraz Historię pewnego Związku: por. Geschichte von wegen eines Bundes, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 4. Leipzig, 1870, S. 75–211. M. Olivier uważa (informacja ustna), że obecny rękopis 71, to rękopis, który był wcześniej przechowywany pod sygnaturą 85: por. Töppen M. Einleitung zur älteren Hochmeisterchronik, SRP, Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 520, 521. Według tego francuskiego historyka rękopis 71 (dawniej 85), to odpis z tzw. rękopisu sztokholmskiego, którego dokonał w Sztokholmie J. Dudik na początku 1850 r. podczas przeprowadzanej kwerendy: por. Dudik J. Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte. Brünn, 1852, S. 268–285; patrz też: Kurras L. Deutsche und Niederländische Handschriften der Königlichen Bibliothek Stockholm: Handschriften. Stockholm, 2001, S. 78.
- rkps 162: Von dem Land zu Preußen, welchesgestalt das durch die Deutschen Herren ritterlich erstritten und zum christlichen Glauben bracht, aus einer italienischen Chronik, so Papst Pius II. beschrieben, welcher Papst vormals Eneas Sylvius genannt und etwo Kaiser Friedrichs III. Sekretarij gewesen, durch Herrn Andreen von Brandis zu Lwonburg, Komturn zu Lengmoos, Deutsch Ordens, ausgezogen und verdeutscht; z 1549 r., fol. 1–8; por. Aeneas Sylvius Preussen betreffende Schriften, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 4. Leipzig, 1870, S. 218–253. Trudno nam powiedzieć, czy i

⁴² Por. rkps 129, 148, 341, 443.

⁴³ Jest to kopia z XVIII w.

⁴⁴ Jest to wierszowana historia zakonu z dodatkiem o monetach wybijanych w Prusach za rządów wielkich mistrzów. Por. rkps 184, 210, 219, 220, 221, 247.

⁴⁵ Rękopis składa się z dwóch tomów: I tom, fol. 1–190; II tom, pt. Continuatio rerum, fol. 1–156.

⁴⁶ Francuski badacz Mathieu Olivier uważa (informacja ustna), że jego autorem był prawdopodobnie

Reasumując, mamy tu do czynienia nie tylko z dziejami zakonu krzyżackiego i Prus, ale także z kronikami inflanckimi. Rękopisy pochodzą w większości z XVII i XVIII w., pozostałe zaś z XVI i XIX stulecia. Blisko dla trzynastu z nich nie udało się ustalić autora, tzn.:

rkps 72 (XIX w.), rkps 103 (1780 r.), rkps 144 (XVI w.), rkps 147 (XVII w.), rkps 148 (1528 r.), rkps 154 (1688 r.), rkps 155 (1710 r.), rkps 167 (XIX w.), rkps 177 (XVIII w.), rkps 179 (1736 r.), rkps 216 (XVIII w.), rkps 232c (XVIII w.), rkps 308 (XVIII w.), rkps 332 (XIX w.), rkps

jakie pokrewieństwo istniało między wyżej wymienionym Andreasmem von Brandis a dziejopisarzem Jakobem Andrä hrabią von Brandis żyjącym w latach 1569–1629: patrz *Kosch K. Deutsche Biographische Enzyklopädie*, Bd. 2, 1995, S. 65. Natomiast jest mało prawdopodobne, aby był spokrewniony z dziejopisarzami mieszczańskimi, to jest Henningem Brandis burmistrzem Hildesheim żyjącym w latach 1454–1529 oraz z Joachimem Brandis (młodszym) burmistrzem Hildesheim żyjącym w latach 1553–1615; o tych mieszcza-nach: patrz *Zoder R. Neue Deutsche Biographie*, Bd. 2, 1955, S. 525.

- rkps 192: *Chronica terrae Prussiae de anno 1326*; kopia z XVII w.; jest to Kronika Piotra z Dusburga: por. *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 1. Leipzig, 1861, S. 24–219.
- rkps 205: *Chronik des Deutschen Ordens*, hauptsächlich was Preußen und Livland betrifft 1360–1419; z 1514 r.; na kartach 102–120 glosy Gregora Spieße i komentarze archiwisty Stephana Kheulla z 1690 r.; kodeks ten zawiera Kronikę Jana z Posilge (z Rheden): por. *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen von 1360 an, fortgesetzt bis 1419*) zugleich mit den auf Preussen bezüglichen Abschnitten aus der *Chronik Detmar's von Lübeck*, hrsg. von E. Strehlke, SRP, Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 79–388; Wykaz wielkich mistrzów zakonu niemieckiego: por. *Verzeichniss der Hochmeister des Deutschen Ordens*, hrsg. von E. Strehlke, Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 388–397; *Relację Hermanna von Salza*; por. *Hermann v. Salza's Bericht über die Eroberung Preußens*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5. Leipzig, 1874, S. 159–168; *Krótkie roczniki pruskie*: por. *Kurze Preußische Annalen 1190–1337*, hrsg. von E. Strehlke, SRP, Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 1–4; *Relację Hartmana von Heldrungen*: por. *Hartmann v. Heldrungen's Bericht über die Vereinigung des Schwerbrüderordens mit dem D. O. und die Erwerbung Livlands durch den letzteren*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5. Leipzig, 1874, S. 168–172.
- rkps 305: *Chronik von Preußen* verfaßt um 1484; fol. 1–79; jest to Starsza kronika wielkich mistrzów:

por. *Die ältere Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, S. 540–709; patrz też *Töppen M. Einleitung...*, SRP, Bd. 3, S. 520, 521.

- rkps 363: *Chronik des dreizehnjährigen Krieges in Preußen 1453–1466*; z 1549 r., fol. 1–187; jest to *Historia pewnego Związku*: por. *Geschichte von wegen eines Bundes*, SRP, Bd. 4, S. 75–211. Według M. Olivier (informacja ustna) jest to rękopis, który był wcześniej przechowywany pod sygnaturą 65: por. *Töppen M. Einleitung zur Geschichte von wegen eines Bundes*, SRP, Bd. 4. Leipzig, 1870, S. 72.
- rkps 392: *Chronik des Deutschen Ordens 1467*, fol. 1–200; jest to Młodsza kronika wielkich mistrzów: por. *Die jüngere Hochmeisterchronik*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 5. Leipzig, 1874, S. 43–148.
- rkps 427b: *Alte Preußenchronik aus dem Ende des 15. Jahrhunderts*, fol. 1–263; jest to *Strasza kronika wielkich mistrzów*: por. *Die ältere Hochmeisterchronik*, SRP, Bd. 3, S. 540–709.
- rkps 444: *Bericht vom preußischen Krieg unter der Regierung des Markgrafen Albrecht von Brandenburg und des deutschen Gebietes geschichter Volks- und Geldhilfe 1511–1520* verfaßt von Secretarius Gregor Spies, pag. 1–59; jest to *Relacja sekretarza Jerzego Spieße o wojnie pruskiej pod rządami wielkiego mistrza margrabiego Albrechta z Brandenburga*; por. *Secretarii Gregorii Spieszen Bericht vom Preussischen Krieg und regierung markgrafen Albrechts zu Brandenburg, hochmeister etc.*, hrsg. von M. Töppen, SRP, Bd. 5. Leipzig, 1874, S. 348–359.
- rkps 565: *Bruchstück der Reimchronik des Wigand von Marburg*: z około 1400 r.; pojedyncza pergaminowa karta; jest to rymowany fragment *Kroniki Wiganda z Marburga*: por. *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. von T. Hirsch, SRP, Bd. 2. Leipzig, 1863, S. 468–471, Fragment I.

Oprócz wymienionych rękopisów jest jeszcze jeden kodeks o treści historycznej, choć nie dotyczący spraw prusko-inflanckich. Chodzi tu o rkps 136: *Historischer kurzer Bericht des Ursprungs der Kommende de Linz nebst Einführung der hiezu gehörigen Schriften und Dokumente*; z XVIII w.; pag. 1–325.

336 (około 1770 r.), rkps 352 (prawdopodobnie XVII w.), rkps 359 (XVII w.), rkps 422 (XIX w.), rkps 439 (XVI w.), rkps 442 (1528 r.), rkps 445 (XVIII w.), rkps 477 (około 1680 r.), rkps 449 (1694 r.), rkps 459 (XVI w.), rkps 460 (prawdopodobnie XVII w.), rkps 447 (1528 r.), rkps 517 (XIX w.), rkps 522 (1613 r.), rkps 531 (1606 r.). Notamiast rękopisy, których twórców znamy zostały napisane przez następujące osoby; Breitenbach Jakob Joseph: rkps 78 (1790 r.), rkps 278 (XVIII w.), rkps 295 (XVIII w.), rkps 341 (1793 r.); Breitenbach Anton: rkps 126 (1850 r.), rkps 150 (1850 r.), rkps 450 (1839 r.); Feder Christian Ludwig: rkps 340 (1804 r.); Feder Johann Heinrich: rkps 184 (1745 r.), rkps 210 (1745 r.), rkps 219 (1745 r.), rkps 220 (XVIII w.), rkps 221 (XVIII w.), rkps 247 (XVIII w.), rkps 481 (1769 r.); Flachslund von Hans Kaspar: rkps 456 (1601 r.); Hopfner G. P.: rkps 228 (XVIII w.); Horner Thomas (tłumaczenie Bernbach Konrad): rkps 99 (1566 r.), rkps 145 (XVI w.), rkps 435 (XVIII w.); Kheull Stephan: rkps 185 (około 1695 r.); Kremer Bartholomeus: rkps 452 (1647 r.); Koller Johann Heinrich: rkps 238 (1679 r.); Krufft de A. A.: rkps 524 (1761 r.), rkps 525 (1761 r.); Schreiber Paul: rkps 127 (1650 r.), rkps 277

(1644 r.), rkps 407 (XVII w.); Schrenk von Notzing Jakob (tłumaczenie Gufer Adam): rkps 432 (1613 r.), rkps 517 (prawdopodobnie z XVIII w.); Ulsamer: rkps 232b (XVIII w.); Ursinus Johann Heinrich: rkps 176 (XVIII w.), rkps 198 (1747 r.); Venator Johann Caspar: rkps 98 (sprzed 1687 r.), rkps 193 (około 1669 r.), rkps 201 (1686 r.), rkps 231 (XVII w.), rkps 232a (XVIII w.); Waiblingen von Leo, Adrian, Faustin: rkps 129 (około 1533 r.), rkps 341 (1528, 1552 r.); rkps 443 (1528 r.), rkps 465 (1528 r.). Jak można zauważyć pojedyncze dzieła zawarte są w kilku rękopisach.

Wolno przypuścić, iż powyższe kodeksy warto byłoby poddać badaniom⁴⁹. Jeśli nawet nie doprowadzą one do powiększenia bazy źródłowej dla rekonstrukcji dziejów, to z pewnością przyczynią się do poszerzenia jej dla badań nad kształtowaniem się metody myśli historycznej w obrębie zakonu niemieckiego, a szerzej mentalności krzyżaków w Rzeszy w XVI–XIX wieku.

⁴⁹ Wydaje się, że niektóre z nich mogą być szczególnie atrakcyjne dla historyków, jak na przykład rkps 184, 210, 219, 220, 221, 247, 295, 340, 341, 456, 481, które zawierają rymowane kroniki. Wskazywałoby one na nawiązanie do dzieł Mikołaja z Jeroschina i Wiganda z Marburga, a więc pruskiej tradycji pisanie wierszem dziejów zakonu krzyżackiego.